

1
ВЛОВИЋ

COBISS

ИЗ ДОБА 1875-1878

БЕОГРАД 1940

И-581

Генерал ИВАН С. ПАВЛОВИЋ

ИЗ ДОБА 1875-1878

Б Е О Г Р А Д 1 9 4 0

УНИВ. БИБЛИОТЕКА

К. И. Бр. 10.515

Из доба 1875-1878

Устанак 1875 у Херцеговини, одважним, истрајним и храбрим држањем устаника све се више ширио. Журно се развијали догађаји, који су имали јаког утицаја на држање Србије и Црне Горе. Ове две мале и нејаке кнежевине, са народном војском, знатно малобројном, недовољно опремљеном и наоружаном, у савјешњу са војском Отоманске царевине, изазване и принуђене стицајем прилика, уђоше у рат са Турцима 1876. Србија је 16 фебруара 1877 закључила мир са Турском, да понова 1 децембра ступи са њом у рат, као савезница Русије.

По свршетку рата са Турцима 1878, уговором о миру, са одлукама на берлинском конгресу, створено је ново, знатно измењено стање на Балкану, на штету у рату побеђене Турске. Србија и Црна Гора територијално су повећане, али су Херцеговина и Босна окупирани од Аустро-Угарске.

Замашним ратним успехом свршетком рата 1878, Србија обележава светле странице своје историје. Од тога доба увећана Србија видно је напредовала у сваком погледу и доспела испуњењу српских идеала.

Ово значајно доба устанка и наших ратова, није у потпуности разрађено и описано. Нарочито још, по свршеним ратовима, мало је било писаца, најмеродавнијих личности, учесника у ратовима; имало је само краћих описа и ратних бележака. Од свих писаца истиче се ђенерал Сава Грујић, својим опсежним, штампаним радом о Српско-турском рату 1876, које је дело са похвалом оцењено.

Разматрајући ово значајно доба, најпре ћемо из стране литературе изнети са најкраћим потребним изводом, интересантнија, исцрпнија, а у опште најкориснија дела, за студију доба устанка и ратова 1875—1878.

Немачка литература

Од страних писаца устанка и рата 1875—1876, нарочито се истиче рад швајцарског пуковника Ристова: *Der Krieg in der Türkei in den Jahren 1875 und 1876 von W. Rüstow. Zürich 1877*. Ово Ристовљево дело о устанку у Херцеговини и Босни 1875 и српско-турском рату 1876, један је од најпотпунијих и најбоље сређених описа догађаја 1875—1876 у страниј литератури. Улазећи у суштину догађаја, писац их безпристрасно износи. Поприште устанка, а потом и територије зараћених страна, спрему и организацију њихових војска, са свима осталим детаљима, за студију Српско-турског и Црногорско-турског рата 1876, и извођење самих операција, као и рад дипломатије, он износи са погледима и проценама изврсног писца великих догађаја. Завршујући своја опширна излагања о Српско-турском рату 1876, пуковник Ристов, о српској војсци вели: Што се нас тиче, ми смо испуњени великим поштовањем према ономе, што је српска милиција у стању била да учини и уверени смо, да би војсковођење, које би имало појма о простору, времену и моћи, могло из ове милиције врло много учинити. -

Наш рат са Турцима 1876 са операцијама на главном Моравском војишту описао је Карл Мајерс, у својој књизи: *Der serbisch türkische Krieg im Jahre 1876. Von Mayers Carl, Kriegs — Correspondent der „Neuen Freien — Presse“.* Wien 1877. Писац, по струци официр, тада дописник Нове Слободне Пресе, налазио се 1876 у главном штабу турске војске, која је од Ниша оперисала према Србији. Пратећи догађаје, он је изнео борбе и одлучне битке на Моравском војишту, са доста података и критичким погледом; али и са доста пристрасности према Турцима. Поред свега, потребно је и ово дело студирати, јер је и код Турака незнатан број писаца о рату 1876, те су оскудни ратни податци са те зараћене стране.

✓ *Gopčević Spiridion. Der Krieg Montenegro's gegen die Pforte im Jahre 1876 Wien 1877.* Гопчевић, пошто је изложио стање и прилике у Црној Гори и околним српским земљама под Турцима до устанка и рата 1875—1876, изнео је опширно, са много детаља, догађаје и операције у рату Црне Горе са Турском 1876, дајући критичку оцену на политику кнежеву, ратни план и извођење операција. Он замера многе

радове кнезу Николи, а нарочито његовој егoистичкој политици. Сматра за неопростиму грешку, што операције нису упућене најкраћим правцем за сједињење са Србима. Јер онда би ток рата, узео сасвим други повољнији правац. Разматрајући детаљно све борбе и бојеве, са извесним замеркама у вођењу, писац одаје пуну хвалу безпримерној храбрости и самопожртвовању Црногораца.

Zimmermann B. Moritz. Illustrierte Geschichte des Orientalischen Kriegs von 1876—1878. Wien, Pest, Leipzig. У овом великом популарном делу пропраћена је најпре историја зараћених страна: Турске, Србије и Црне Горе; потом стање у Херцеговини, Босни и осталим потлаченим покрајинама Отоманског царства; изнети су узроци немира у Подгорици, затим устанак у Херцеговини. Описане су, потом борбе устаника у Херцеговини и Босни. Обухваћен је рад дипломатије европских сила у то време, и доцније до Санстефанског уговора о миру. У рату Србије и Црне Горе 1876 пропраћене су знатније борбе и одсудне битке са Турцима; на ратишту Србије, на свима војиштима а нарочито на главном Моравском. Исто тако у рату Србије и Црне Горе, као савезница Русије 1877—1878. Описе важнијих догађаја, бораба и битака прате многе илустрације.

Fr. von Hagen. Königl. Preussischen Major. Geschichte der Orientalischen Frage, von ihrer Entstehung dem Frieden Kutschuk — Kainardschi 1774 bis zur Kriegserklärung Russlands an die Pforte 24 April 1877. Von politisch — militärischen Standpunkt. Frankfurt a M. 1877. У завршном делу ове историје, писац разматра догађаје на истоку, од херцеговачког устанка 1875, до објаве руско-турског рата 1877. Не упуштајући се свуда у детаље, он износи краћи преглед ових догађаја, да би се имали јаснији погледи о становишту европских сила у источном питању. Али ипак писац се, у овом одељку, више задржао на српско-турском рату 1876, износећи најважније догађаје на бојишту од објаве рата до Ђуниске битке. А нарочиту је пажњу обратио, на преговоре великих сила, рад на конференцијама, са условима, који су Порти предлагани у току источне кризе за смиравање догађаја и закључак мира, зараћених страна Србије, Црне Горе и Турске. На завршетку се износе узроци опадања Отоманског царства и преглед њене оружане снаге.

Интересантне су белешке у часопису: *Das Buch für Alle.*

Illustrierte Blätter Zur Unterhaltung und Belehrung. Elfter Jahrgang 1876. Stuttgart. У овој 1876 години часопис је изнео више скица и слика из устанка у Херцеговини 1875; борбе устаника у Гацком код Липника; сукобе Турака са устаницима у теснацу између Клека и Требиња. Описано је ступање српске војске у рат, са биографијама врховног команданта и највећих војних личности. Исти часопис у идућој години (*Zwölfter Jahrgang 1877*), износи скице из српско-турског рата 1876, опис крвавих бораба код Алексинца у септембру. Поред осталог, изнето је брутално поступање Турака наспрам српских заробљеника и рањеника. Негирани су прописи женевске конвенције; уништаване амбуланте и убијани српски болничари, иако су обележени знаком црвеног крста. Између многих слика са бојишта, уз описе, налази се и слика: спаљивање српских рањеника у шуми близу Тешице.

Gopčević Spiridion. Der turko-montenegrinisch Krieg. Zweiter Theil. Der Krieg Montenegro's gegen die Pforte im Jahre 1877 Wien 1887. Писац је критички размотрио све борбе и бојеве, које су Црногорци са Турцима имали у рату 1877 до 1 новембра. Изнесен је преглед снага обеју војска; губитци у борбама и од болести. Исто тако и велики плен, који су Црногорци имали у оружју, муницији, профијанту и ратним потребама.

Gopčević Spiridion. Der turko-montenegrinische Krieg. Dritter Theil. Der Winterfeldzug 1877—78. Wien 1879. У овој завршној књизи турско-црногорског рата, Гопчевић је, све борбе и битке, преко зиме 1877—78 исцрпно описао са критичким пропраћајем. Завршујући своју обилну студију ратовања Црне Горе 1876—1878, посветио је нарочиту пажњу, и веома детаљно изложио тактику Црногораца; јединствено и челично издржљиве војске Црне Горе. Овој књизи писац је додао критике из разних страних и српских листова и часописа, на његове раније књиге о црногорско-турском рату.

Schlosser Karl. Neuester Gechichtskalender. Siebenten Jahrgang. Ereignisse von 1875. Frankfurt a. M. 1876. Овај истористи календар изнео је хронолошки редом, све важније догађаје у устанку 1875; исто тако посредовање и рад европских сила; дотицање источног питања у њиховим парламентима. Држање Порте и малих кнежевина, нарочито

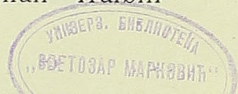
Србије, обухватајући њене политичке прилике; рад кнеза Милана и владе; спремање оружане снаге и предузимање свих мера, са изгледима за неминовно, брзо ступање у рат са Отоманском царевином. Друга два годишта ове књиге, на исти начин износе све важније догађаје, у доба рата Србије и Црне Горе са Турском, до завршне фазе, уласком Русије у источни рат са Турцима.

Schuselka Franz. Die Reform Wochenschrift. Wien 1875. Овај недељни часопис у 1875 и следећим годинама, до завршетка источне кризе на берлинском конгресу, региструјући политичке прилике и догађаје у Европи, износио је у својим прегледима и чланцима, све важније догађаје и моменте за доба устанка и ратова 1875—1878. Такође политичке и националне прилике зараћених страна; значајан утицај Србије и Црне Горе у устанку; а нарочито је у свима моментима праћена и изнашана дипломатска акција великих европских сила, са одлукама и обећањима Отоманске порте, која остајаху неизвршена.

Bulle Constantin. Geschichte der Jahre 1871 bis 1877. Zweiter Band. Das übrige Europa. Leipzig 1877. У овој опсежној историји, писац је врло исцрпно изнео догађаје, пре почетка и за време устанка и ратове на истоку 1875—1878, са опширним излагањем дипломатског рада, великих европских сила и заинтересованих земаља. За ово време, развој политичких прилика у Србији, од почетка владе кнеза Милана, у вези са тадањим догађајима, пре и за доба ратова врло је прегледно обухваћен.

Beer Adolf. Die Orientalische Politik oesterreichs seit 1774. Prag—Leipzig 1883. У завршном одељку свог опсежног дела, писац излаже политичко деловање Аустрије од Париског мира. По податцима, који су се до тада могли сазнати, он опширно разлаже политичку радњу грофа Јулија Андрашија. Региструјући важније моменте у устанку 1875—1876, као и одсудније битке у рату Србије и Црне Горе 1876—78 до завршетка руско-турског рата и закључка мира, писац Бер, највише се задржао на дипломатском раду Андрашијевом у то доба, са детаљима и податцима, који расветљавају политичко стање у Европи, европском истоку, где се одиграваху бурни догађаји.

Gopčević Spiridion. Kriegsgeschichtliche Studien Erste Reihe: Beiträge zur neueren Kriegsgeschichte der Balkan—Halbin-

sel. Leipzig 1887. У овој су књизи студије, знатно попуњене и поправљене, које је писац раније објавио у: Jahrbüchern für die deutsche Armee und Marine, и у: Organ der militärwissenschaftlichen Verein. Прва студија износи борбе Црногораца са Французима 1806—1814. У другој разматра турску тактику, у последњем рату са Црногорцима. Она проучава тактичко деловање и концизну карактеристику, најбољих турских вођа тога доба: Гази Ахмет Мухтар паше, Мехмед паше, Дервиш паше, Мехмед Али паше, Сулејман паше и Али Саиб паше. Трећа студија расветљава, у иностранству до тада непотпуно познавање српско-турскога рата 1876—1878.

Писац проучава узроке, који су Србе до пораза довели, а из студије се види, да су се Срби, само када су их добро водили, одлично борили, како их је заслужно оценио пуковник Ристов, у својој историји рата 1876. Пропраћајући опште операције на Моравско-тимочком војишту, под командом ђенерала Черњајева, писац је, са обилним податцима описао рад војске, којом је командовао пуковник Хорватовић до краја рата 1876. После примирја и закљученог мира, Хорватовић је постављен за команданта Тимочког корпуса, којим је трупама командовао у другом рату 1877—1878. После бораба и заузећа Беле Паланке и Пирота, Хорватовић је деловима својих трупа заузео Трн и Брезник а претходницом и Радомир; добровољци се дохватише и Ћустендила. Са ових праваца Тимочки је корпус журно упућен у Ниш. Одавде кренут, оперисао је кршним тереном Пусте реке, преко Петрове Горе; и на Мачјој Стени, југо источно од Преполца, затекло га је примирје. И операције Тимочког корпуса, Гопчевић је са детаљима описао.

Врло интересно, лепим стилем и садржајем, одликује се дело: *Elf Jahre Balkan. Erinnerungen eines preussischen Officers, aus den Jahren 1876 bis 1887. Breslau 1889.* Писац је први одељак своје књиге посветио Србији и рату 1876, у коме је учествовао добровољно у Јаворској војсци, у борбама на Јавору, и у даљим ратним догађајима до свршетка рата. У најмучнијим борбама на самоме Јавору, био је неко време командант батаљона у Ужичкој бригади под командом мајора Михаила Илића, чији је узорити рад, у истрајном и енергичном вођењу бригаде до погинућа, веома лепо описао. А у опште сва његова запажања, критичка из-

лагања и закључци прецизно су изнесени. Ово је особито, изврсно дело за студију нашег рата 1876.

Springer Anton k. und k. major. Der Russisch türkische Krieg 1877—1878 in Europa. Erste operations Periode. Wien 1891. Писац је у уводном историском делу пропратио источно питање, у времену од Кучук-Кајнарџиског мира до руско-турског рата 1877—1878. Тако је обухваћено и доба устанка у Херцеговини и Босни и ратовање Срба 1875—1876. И тај период обухватио је све моменте дипломатског рада великих европских сила, до прекида одношаја Русије са Турском у априлу 1877, када су Енглеска, Аустрија, Француска и Италија објавиле своју неутралност; Енглеска са ограничењем, да Руси не заузимају Цариград, ма и привремено, и да се Суецки канал не блокира. Немачка је опет држала, да није потребно да изрично објављује своју неутралност. Завршетак руско-турског рата писац *Springer Anton*, изнео је у својој књизи: *Der Russisch-türkische Krieg 1877—1878 in Europa. Siebente Operations Periode. Wien 1893.* У њој се разматрају догађаји од пада Плевне (29 новембра 1877) до закључка мира. Сем тога, писац је пропратио операције српске и црногорске у рату с Турцима 1877—1878. Изнесена је мобилизација и формација српских корпуса: Тимочког, Моравског, Јаворског, Дринског и Шумадиског, и пропраћен је њихов рад, нарочито оних, у операцијама при заузимању Ниша, Беле Паланке, Пирота и даљег продирања на исток и југ, до избијања предњих делова српске војске пред Косово.

Koetschet Josef Med. Univ. Dr. Aus Bosniens letzter Türkenzeit. Wien und Leipzig 1905. Ово изврсно дело доктора Јосипа Кечета, има нарочиту важност, јер верно оцртава турску владавину у Босни и Херцеговини. У њему је Кечет изнео интересантне податке у Херцеговини 1875—1876, као и важније догађаје у Босни, завршујући их Аустро-Угарском окупацијом. Он је провео у Сарајеву од 1864 до смрти своје, дуги низ година и био на разним дужностима у Босни и Херцеговини. Тако је био сведок догађаја из непосредне близине, а у доста прилика и сам је у њима учествовао. Његова умесна опажања у погледу: оцне турских војних и цивилних утицајних личности, у бурном добу 1875—1878; излагање одношаја турске управе према устаницима као и генералним консулима; исто тако и његови краћи податци,

о некојим борбама између турске војске, устаника и Црногораца, драгоцена су грађа у циљу студије устанка у Херцеговини и Босни 1875—1876, као и извршења окупације од стране Аустро-Угарске 1878.

За упознавање ситуације у Херцеговини и Црној Гори у доба устанка 1875, поменућемо и дело: *A. Kutshbach. Ergebnisse eines Kriegsberichterstatters in Montenegro und der Herzegovina während der Insurrektion im Jahre 1875. Chemnitz 1880.* Исто је штампано и под насловом: *In Montenegro und im Insurgenten lager der Herzegoviner. Reiseskizzen eines Kriegsberichterstatters. Dortmund 1877.* Кучбах је, у доживљајима на попришту устанка изнео карактеристичне податке, о приликама и догађајима код устаника и Црногораца.

Sax Carl. Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19 Jahrhunderts und die Phasen der „Orientalischen frage“ bis auf die Gegenwart. Wien 1908. Писац Карло Сакс, бавећи се дуго година у Турској, као аустриски чиновник, израдио је ову врло прегледну, јасним стилем написану историју Турске, служећи се поред дотле штампаним делима, и оригиналним турским изворима, а сам је добро владао турским језиком. Знамените догађаје на турској територији од 1875 до 1878 год., у којима имађаху учешћа, не само балканске државе, већ и целу Европу држаху у нервози, писац је прегледно изнео, пропраћајући дипломатску акцију великих европских сила, Отоманске порте и зараћених страна; као и борбене догађаје из операција српске, црногорске и руске војске у рату са Турском. Сва су излагања прегледна, пажљиво и зналачки сређена.

Kanitz Felix. Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart. Erster Band. Land und Bewölkerung. Leipzig 1904. У овом опсежном делу, цењеног писца на проучавању Србије и Бугарске, Ф. Каница, које је у слици и речи, сачувало од заборава, многу знаменитост наше отаџбине, обележен је рад Дринске и Јаворске војске 1876, допуњен сликама са бојишта. У другој књизи истога дела, које је штампано у Лајпцигу 1909, Каниц је посветио неколико страна догађајима из српско-турског рата 1876, на најважнијем правцу операција, у алексиначком поморављу. У опису Алексинца и околине, он је прегледно изложио ток операција, од почетка рата до битке на Ђунису.

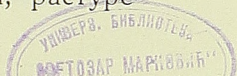
Исто тако пропратио је борбе у тимочкој Крајини, нарочито око Зајечара и Књажевца. Уз свестрани опис новоослободених крајева у другом рату 1877—1878, он је прегледно изнео и борбе које су се водиле на томе земљишту. Поред многих илустрација овога предела, истичу се и ратне.

Писац *Rüffer Ed.*, у своме делу: *Der Russch-Türkische Krieg. Strategisch und Historisch dargestellt, Verlag von Alois Hynek in Prag* — са опширном историјом руско-турског рата 1877—1878, и политичких прилика које су му претходиле, изнео је развој догађаја и борбе у Херцеговини и Босни, а затим операције Црне Горе и Србије, као савезница Русије у рату с Турцима. Ратовању Србије и Црне Горе обратио је нарочиту пажњу. На ратишту Србије, највише се задржао на операцијама око Ниша, а потом их је пропратио до свршетка рата.

Од немачких писаца, изнећемо још дело: *Lange F. Dr. Meine Erlebnisse im serbisch-türkischen Kriege von 1876. Eine kriegschirurgische Skizze. Hannover 1880.* У септембру 1876, Ланге је дошао у Србију, ставио јој на расположење своје лекарске услуге. У овоме делу, писац је изнео своје успомене из Србије, са белешкама о стању и приликама ратнога доба и подацима за историју српско-турског рата, а нарочито за историју српског војног санитета 1876.

Француска литература

Charles Yriarte, био је у Херцеговини и Босни за доба устанка. Написао је књигу: *Bosnie et Herzégovine. Souvenirs de voyage pendant l'insurrection. Paris 1876.* Он је веома концизно изнео стање у Херцеговини и Босни за време устанка 1875—1876. Земљиште је лепо описао, са стратегским и тактичким објектима, главним правцима и путевима, који су везивали Херцеговину и Босну са главним центрима Отоманске царевине. У борбама устаника, и вођеним преговорима, нарочито се истиче рад: Миће Љубибратића, поп Жарка Љешевића, Пеке Павловића, Луке Петковића, Лазара Сочице, архимандрита Мелентија, Дон Ивана Мусића. Снагу устаника, крајем децембра 1875 писац овако износи: у северној Херцеговини Лазар Сочица имао је две хиљаде људи; у Босни од Дрине до Хрватске и Далмације, није било више од четири хиљаде људи; у осталој Херцеговини, растуре-

них у разним групама, било је осам хиљада под оружјем; у околини Новог Пазара, поп Жарко је имао две хиљаде пет стотина људи. Укупан број устаника износио је: шеснаест хиљада и пет стотина људи.

У своје делу: *Guerre D'Orient en 1876—1877 Paris 1877 Tome I*, писац *Ferdinand Lecomte*, са више детаља пропратио је устанак у Херцеговини 1875, са краћим прегледом његовог распрострањања и по Босни. Писац је у потпуности изнео организацију војсака зараћених страна 1876—1877: турске, српске, црногорске, румунске и руске. Исто тако и опис земљишта ратнога попришта. У концизном прегледу, изнесене су ратне операције Србије и Црне Горе; затим политичке компликације, интервенција Русије, мобилизација њене војске и ступање у рат са Турском.

За студију доба 1875—1878 корисно служи дело: *La Guerre en Orient 1875—1878. Par un officier supérieur. Paris 1878*. Оно садржи низ чланака, који су угледали света у *Journal des Sciences militaires 1877—1878*. Писац се ограђује, да ово није потпуна историја знаменитих догађаја, који се одиграваху у Европи и Азији 1875—1878, већ су то дневна излагања догађаја, како су се ови развијали. Али је он убеђен, да ће овај његов рад корисно послужити за довољно упознавање, са развојем догађаја код зараћених страна, ратним операцијама, и држањем великих сила, од почетка устанка у Херцеговини 1875 до берлинског конгреса 1878. Пре но што пређе на излагање зачетка источног рата, устанком у Херцеговини, писац детаљно разматра са историског, географског и војног гледишта европску Турску, Србију, Црну Гору и Румунију. Војна организација борних снага ових земаља; њихово наоружање, опрема и квалитет прегледно су изнети. По опису устанка у Херцеговини и Босни, писац се дуже задржавао износећи операције у српско-турском и црногорско-турском рату. Нарочиту је пажњу обратио 1876, главном српском Тимочко-Моравском војишту и његовој војсци, под командом ђенерала Черњајева. Исто тако и другом српско-турском рату 1877—1878, операцијама српске и црногорске војске, као савезницама Русије. Ово се дело нарочито истиче над другима ове врсте, што је кроз све догађаје, од почетка устанка до берлинског конгреса, доста исцрпно пропраћен дипломатски рад великих европских сила, у свима разноврсним фазама.

Bornecque J. Capitaine. Les fortifications de Deligrad, et le rôle qu'elles ont joué dans la dernière guerre turco-serbe. — Extrait de la Revue militaire autrichienne de Streffleur. Paris 1879. Борнек Ј. изнео је у овој књизи детаљан опис делиградских утврђења. За студију рата 1876, с погледом на улогу коју је Делиград имао, ово је дело врло корисно. Помињући значај, који је он имао, у очајним борбама у српском устанку противу Турака, писац излаже значајну улогу овог утврђеног земљишта, у стратегиском погледу, за одбрану Моравског теснаца. После свестране процене земљишта, у ближој и даљој околини Делиграда, и праваца који к њему изводе, писац је прегледно изложио утврђивање Делиграда, затим положаја код Бобовишта и Ђуниског. Кратким прегледом обухваћене су одсудне борбе и битке на Великом и Малом Шиљеговцу, Кревету и Ђунису.

Histoire de la guerre d'Orient 1877—1878. Relation illustrée de l'insurrection serbe et de la campagne turco-russe. Bruxelles 1879. У обилној грађи ове књиге, за упознавање руско-турског рата 1877—1878, има података и из устанка и ратних догађаја, који су потом наступили, ангажујући Србију и Црну Гору.

Debidour A. Histoire diplomatique de L'Europe, depuis l'ouverture du congrès de Vienne jusqu' à la fermeture du congrès de Belin (1814—1878) Tome second. Paris 1891. У овој другој књизи свога опсежног дела, Дебидур је посветио једно поглавље, догађајима у источној кризи, у доба устанка у Херцеговини и Босни и ратовима 1876—1878 год., завршујући их са берлинским конгресом. О догађајима, и свеколиком пажњом о дипломатском раду великих европских сила, за све време источне кризе, писац је изнео многе податке, веома корисне за студију овога доба. Обзиром и на своје интересе у источној кризи, за доба устанка 1875—1876 и даљих догађаја до берлинског конгреса, утицаји великих европских сила Енглеске, Русије, Немачке и Аустрије на Порту, да устаничким захтевима одговори оправданим задовољењем, нису имали успеха. Устанак по Херцеговини и Босни, распростирао се све више. Писац означава у главном, два правца устаничких вођа. Док је Мића Љубибратић мислио на стварање велике српске државе, Пеко Павловић је деловао у духу сједињења са Црном Гором. Устаници су се одважно борили, потпомогани

разним потребама из Београда и са Цетиња. Када су устанички прваци, поднели Отоманској Порти услове за умирење, најмање могућим захтевима: да се хришћанима у Босни и Херцеговини, призна потпуна слобода вероисповести, са свима правима и на суду, која су имали муслимани; да им се дозволи за сигурност, да могу образовати у местима народну војску; да им се тачно регулише данак, који се повремено несме повећавати, Отоманска Porta, овим захтевима се нашла увређена, и о њиховом пријему није било ни мислити. Карактеристично је, да писац по општој српској ствари вели, да после посете рускога цара немачком у Емсу јуна, и састанка у јулу 1876 у Рајштату, цара руског са царем Фрањом Јосифом, улога Русије, према Србима није била искрена, односно будућности Босне и Херцеговине, које је питање, по свему, још тада решено. Србија и Црна Гора ступише у рат 1876 са Турском а 1877 и Русија. Санстефанским уговором и берлинским конгресом, увелико је измењена карта турске територије у Европи и Азији, али према српском народу, најмање је правда задовољена. Херцеговина и Босна, где је синула прва варница витешке борбе за ослобођење, из које је поникла слобода и независност балканским државама, би додељена Аустро-Угарској. Србија, оштећена знатним делом територије, коју је ратом заузела, умало неизгуби, и најзнатније и најскупље ратне тековине Ниш, Пирот и Врању.

De la Jonquière A. Ancien professeur d'histoire à école militaire impériale de coumbar-hané a Constantinople. Histoire de L'Empire Ottoman. Depuis les origines jusqu'au traité de Berlin. Deuxième édition. Paris 1897. У овој опширној историји Отоманског царства, посвећен је одељак устанку и ратовима 1875—1878. Од почетка устанка у Херцеговини, и првог неуспеха Муктар паше, писац је изнео даље догађаје, који све више изазиваху рад дипломатије великих сила, али без успеха; јер се устанак све више ширио, пренео у Босну, изазвао рат Србије и Црне Горе са Турском, који тек Русија заврши Санстефанским уговором. Износећи спремју Србије за рат 1876, њену снагу цени 80.000 бораца, наоружаних острагушама. Велика је оскудица била у старешинском кадру. Потпоручици стајаће војске командоваху батаљонима; капетани полубригадама, па и здруженим бригадама. Истиче се организаторски таленат министра војног

пуковника Тихомира Николића. Писац је у главном изнео операције српске војске, нарочито са најутицајнијег Моравског војишта, до последње битке на Ђунису.

Још ћемо изнети два краћа рада из прве ратне године. *Guesnu Gust. Guerre en Orient. Notices sur la Turquie d'Europe en guerre avec ses principautés de Serbie et de Montenegro. Paris 1876.* Друга је: *La Serbie et la Bulgarie en 1876, explorées par un officier d'Etat — major attaché d'ambassade. Paris 1876.* У ове две књиге износе се краће белешке. Оне су прегледне и корисне за разматрање догађаја, прве ратне године.

Руска литература

Газенкамперѣ М. *Обзорѣ событій на Балканскомъ полуостровѣ. Герцеговинское Возстаніе. Военный Сборникъ. Годъ восемнадцатый. № 11 и 12. Ноябрь—Декабрь 1875. Иностранное Военное обозрѣніе. С. Петербургъ 1875.* Из целокупног материјала, који је до тада изнесен на јавност, Газенкампер је са много труда, разradio веома прегледно и јасно историју устанка у Херцеговини 1875. Са обилним податцима изнео је карактерне особине Херцеговине, географско стратегиске правце и објекте; формацију и распоред турске војске у Херцеговини, пре устанка и њено појачавање, за време борбе тога доба; узроке устанка; карактеристику устаника, њихову јачину, опрему и вођење устаника народним старешинама и војводама. Нарочито је пажња обрађена свима борбама устаника са турском војском; и оне су детаљно описане, од почетка устанка до завршних бораба у новембру 1875. Изнесени су моменти дипломатског рада великих европских сила и Отоманске Порте; политичко стање у Србији, односи између кнеза Милана и кнеза Николе и њихови утицаји на устанике.

Борьба за независимость страждущихъ Славян Балканскаго Полуострова. Москва 1877. У књизи је обухваћен устанак у Херцеговини 1875 са описом главнијих бораба. О истакнутим вођама устанка, њиховом утицају, значају и раду, налазе се опширнији податци. Година 1876 пропраћена је и операцијама Србије и Црне Горе. Лепим стилем безпристрасно по обе стране, улазећи у суштину догађаја, описани су знаметнији бојеви у Херцеговини 1875, а нарочито код

Муратовице 10 новембра. Највећа снага устаника, која се уопште помиње у добу устанка, износила је почетком децембра до 6.000 устаника у планини Муратовици. Видно је истакнута хладнокрвност цивилизоване Европе, према ужасним свирепствима, вршеним над угњетаваном рајом у поседу Отоманске царевине.

Кнез Мешчерски долазио је из Петрограда у августу 1876 у Србију, да се лично упозна са догађајима, који се у њој збиваху у то ратно доба. Свој пут и бављење у Србији, описао је и штампао у књизи: *Мешчерскаго В. Князя. Письма Правда о Сербіи. С. Петербургъ 1877.* Писац је почевши од кнеза Милана, изнео улогу свих утицајних личности на ток догађаја. Говорећи о руским добровољцима, износи замерке због нереда у штабу ђенерала Черњајева и његовој војсци. Транспортирање из Београда појединих група и одељења, вршено је у великом нeredу; иако је старање о томе, поверено руском ђенералу Дандевилу, пуномоћнику претроградског словенског кометета. На командовање руским добровољцима, рђаво је утицала распра и мржња, између ђенерала Черњајева и ђенерала Новоселова, и других старијих руских официра, који се нису слагали са Черњајевом. Интересантан је завршетак писама Мешчерског из Србије, речима: Не претендујем на звање пророка — али, упамтите читаоци моје претсказање, источно питање, данас-сутра, прећи ће у област дипломатије и, у затишју већ умирућег покрета, за ослобођење Словена, судба њихова ће се решити, на основи створеној из састављених рецепата Андрашијевих са рецептима Биконсвилдовим...

Максимова В. Н. Бывшаго корресподента на театръ военныхъ дѣиствій. Двѣ войны 1876—1878 г. Воспоминанія и разказы изъ собышій послѣднихъ войнъ... Вѣ двухъ частяхъ. Часть I Война въ Сербіи. — Часть II Война въ Болгаріи. С. Петербургъ 1879. У првом делу књиге, Максимов износи своје доживљаје у Србији 1876. Крајем августа, јавио се на Делиграду ђенералу Черњајеву, који га је доделио војсци пуковника Хорватовића, где је примио команду над првим грузанским батаљоном Крагујевачке бригаде. За време тадањег примирја, Максимов се упознао са српском војском, њеним официрима и народним старешинама. У своме делу изнео је организацију српске народне војске, њено наоружање и спрему, као и дух који је у њој

владао. Истакао је опште поштовање и поверење, које је код војске имао пуковник Хорватовић. Опширније је описао битке 16 и 18 септембра; а од 7 октобра даље догађаје до краја рата. У другом делу књиге, изнесени су догађаји у Бугарској, за доба руско-турског рата 1877 и 1878.

Гејсмана П. Бывшаго учасника воинъ 1876 и 1877—78 годовъ. Славяно-Турецкая борьба 1876—77—78 г. г. и ея значеіе въ исторіи развитія восточнаго вопроса. Мысли, воспоминанія и впечатлѣнія. Часть I Сербско-турецкая война 1876. С. Петербургъ 1877. Писац овога дела П. Гејсман са још три своја друга, руских официра, дошао је у Србију крајем августа 1876. По пријави ђенералу Черњајеву, он их је упутио у бањски корпус пуковника Хорватовића, где су стигли 31 августа, и распоређени у Браничевску бригаду I класе, у њен пети голубачки батаљон код села Зубовца. Срби нису пристали на продужење примирја, и у половини септембра, опет су настале операције. У борбама које настадоше, до завршне битке у октобру, писац је учествовао у уделу бањског корпуса пуковника Хорватовића, као четни а доцније батаљонски командир. Гејсман је описао рад Хорватовићевих трупа. Али је пре тога у детаљу, корисним податцима изнео јачину и распоред српске, и турске војске под командом Абдул Керим паше. Две карте обухватају земљиште операција Тимочко-Моравске војске 1876.

Военный Сборникъ. Годъ сорокъ второй 1899 Декабрь № 12 С. Петербургъ 1899. Износи рад Соловјева: *Очеркъ герцеговинскаго возстанія 1875 года и Турецко-Черногорской войны 1876 и 1877 г.* За студију Устанка у Херцеговини, а нарочито Црногорско-турског рата, овај рад садржи корисне податке. Изнесени су некоји, најважнији моменти дипломатског деловања великих сила и Отоманске Порте, али су борбе и бојеви, нарочито у рату Црне Горе са Турском 1876 и 1877, разматрани са више детаља и запажања у оперативном погледу, са знатним променама у корист Црне Горе, када је руска војска прешла преко Дунава 1877.

Леер Генералълейтенант. Энциклопедія военныхъ и морскихъ наукъ. Составлена подъ главною редакціей... Томъ VII Выпускъ первѣй. С. Петербургъ 1894. Опширном излагању руско-турског рата 1877—1878, где се писац местимице дотиче српских операција, нарочито Моравског, Шумадиског и Тимочког Корпуса, претходи кратак преглед догађаја

од херцеговачког устанка 1875, до почетка операција у руско-турском рату 1877. У истом делу енциклопедије: Томъ VII Выпускъ второй. С. Петербургъ 1894, — писац генерал Лер, говорећи о Србији, износи концизно њену историју, географске и статистичке податке, војну снагу. Потом опширније разматра српско-турски рат 1876, задржавајући се највише на излагању операција на Моравском и Тимочком војишту до пада Ђуниса. У кратком су прегледу операције Дринске и Ибарске војске; исто тако операције Црне Горе и борбе устаника у Херцеговини са турском војском.

Описаніе Руско—Турецкой войны 1877—78 г.г. На Балканскомъ полуостровѣ. Томъ I Обстановка передъ войной. Изданіе Воено-Исторической Коммисіи Главнаго Штаба. С. Петербургъ 1901. У овој I књизи великог дела, руског Главног генералштаба о руско-турском рату 1877—1878, трећи одељак посвећен је оружаном снази Румуније, Србије и Црне Горе. Историја, организација, формација, наоружање и опрема српске и црногорске војске; њихов старешински кадар; степен могуће извежбаности ове народне војске, изнети су у подробности, са свима детаљима, којима располаже руски генералштаб. После концизног прегледа операција Црногорске војске 1877, изнет је значај за ступање Србије у рат, у његовом почетку 1877. Правда би била задовољена, да је изнета истинска корист, када је Србија понова заратила. Јер Руси још нису били савладали, други одсудни бранични одсек Балкан, када су Срби ступили у поновни рат олакшавајући Гурковој војсци прелаз преко Балкана и заузеће Софије, што је у своме делу признао генерал Бобриков, руски изасланик у Српској врховној команди за време рата 1877—1878.

Таџева Л. Б. Алманахъ Арміи и флота на 1902 годѣ. С. Петербургъ 1902. Професор Николајевске Академије Генералног штаба, „П. А. Гейсманъ, участникъ войны 1976 года“, поводом двадесетпетогодишњице српско-турског рата 1876, написао је у овом алманаху, врло прегледан и концизан чланак: *Сербско-Турецкая война и сраженіе при Джуниѣ 17 октябрия 1876 г.* Писац је, почевши од устанка у Херцеговини 1875, изнео све важније догађаје до закључка примирја после пада Ђуниса 19 октобра 1876. Тачним прегледом оружане снаге Отоманске Порте, Србије и Црне Горе, писац закључује, да су Турци надмашили своје противнике бројем,

организацијом, убојном свом спремом и наоружањем. Гејсман је изнео дислокацију војске турске, српске и црногорске, на свима војиштима, са њиховим главним командантима. Пошто је у главним цртама пропратио операције на Тимочком војишту, са падом Зајечара и Књажевца, он се више задржао на главном Моравском војишту, износећи све важније битке до пада Ђуниса. У прегледу бораба у августу и септембру, писац констатује, да војска ђенерала Черњајева, у одсудним биткама у другој половини септембра, није била јача од 35.000 до 40.000 људи, противу које су Турци располагали снагом од 60 до 70 хиљада војника. Прелазећи на ђуниску битку, коју је Абдул Керим паша ургирао, по инструкцијама из Цариграда, Гејсман је прецизно изнео распоред српске и турске војске, на свима положајима. Затим је концизно пропратио ток битке на Ђунису. За студију нашега рата, и овај рад генерала Гејсмана, учесника у борбама на Моравском војишту, веома је користан.

Гейсманъ П. А. Генералъ-Мајоръ. Введение въ исторію Русско—Турецкой Войны 1877—1878. С. Петербургъ 1906. Генерал Гејсман, изнео је у овој књизи прегледно, одношаје између Русије и Турске од друге половине 17 века, до руско-турског рата 1877—1878. Своја излагања, нарочито од српско-турског рата 1876, пропратио је дипломатским радом Русије, и другим објављеним податцима из тога доба. У додатку је, кратки преглед српско-турског рата 1876, завршен ђуниском битком. Приложени су из дипломатских односа Русије 1876 пет прилога на француском језику.

Енглеска литература

Енглеска литература о догађајима 1875—1878, са попришта устанка, а нарочито са ратишта Србије и Црне Горе, у излагању операција и ратних догађаја, као и општег стања код зараћених страна, није обилна. Од личности са стране, које су учествовале у рату Србије са Турцима, видно се истиче енглески пуковник *Мак Ивер*. Он је из Енглеске дошао у Београд концем јула 1876, и ставио се на расположење министру војном. Примљен је са чином пуковника у српску војску. Одмах је почео од прикупљених добровољаца коњаника, да формира ескадроне и да их припрема и вежба. Са коњицом је отишао на Делиград и ставио на

расположење ђенералу Черњајеву. У августу 1876 присуствовао је једној борби, где је и ова коњица употребљена. Затим је био у штабу ђенерала Черњајева. Са ратишта, Мак Ивер је написао брошуру: *Mac Iver — Colonel H. R. H. Experiences of the Servian. By Colonel H. R. H. Mac Iver, of the Servian Army. London 1876.* Оиа је одмах преведена и штампана у Петрограду: В печатлѣнія Сербской Войны. Соч. Макъ Ивера. Санктпетербургъ 1876. Писац, очаран душевним и општим особинама српскога војника, у борбама и ван борбе и српскога народа; а сведок ужасних, неописаних злочинстава ондашње турске војске, према српским рањеницима и заробљеницима, после једне борбе у септембру, обратио се својим сународницима у Енглеској, за свуколику помоћ противу турског варваризма. Мак Ивер је концизно образложио, у овој брошури прилике, под којима се Србија налази у рату с Турцима. Овакав частан рад пуковника Мак Ивера, још више пада у очи, када се упореди са његовим земљаком и колегом, енглеским официром Кемпбелом, који је од стране Енглеске, био за време рата 1876, у главном штабу турске војске, која је под командом Абдул Керим паше од Ниша оперисала на Моравском војишту. Кемпбелове белешке и извештаји, увек пристрасни у корист Турака, са ниподаштавањем српске војске, ћутке прелазе преко свирепстава Отоманске војске, напред поменутих од стране Мак Ивера. По свему, Кемпбел је кроз догађаје грео стопама Биконсфилда.

Evans J. Arthur. Thraugh Bosnia and the Herzegovina on Foot durang the insurrection, August and September 1875, Wih an Historikal Review of Bosnia and a glimps of the Croats Slavonians, and the ancient republic of Ragusa. With a map and fiftyeighth illustrations from photographs and sketches by the author. London 1876. У овој опсежној књизи изнесено је доста података из устанка у Босни и Херцеговини 1875, током августа и септембра. За наслон попршта устанка; за снабдевање оружјем, муницијом и другим потребама, и везама, од значаја су били: Дубровник и околина према Херцеговини; и на Сави, у северној Босни, граница према Славонији, што је изнесено.

Истакнути дописник енглеских новина, бавећи се у Отоманској империји у доба критског устанка, као и за време устанка у Херцеговини 1875, В. Ј. Стилман, написао је књигу:

Herzegovina and the Uprisig the Causes of the Latter and the Remedies. From the Notes and Letters of a special Correspondent. London 1877. Он је веома добро познавао многе турске врло утицајне личности. Много је пролазио и свестрано упознао земљиште Далмације, Херцеговине и Црне Горе; а знајући у суштини, све прилике у којима су се устаници налазили, он је прецизно, са много детаља описао догађаје и борбене моменте у херцеговачком устанку. Од нарочитог је значаја, што су догађаји пропраћени препискама и радом дипломатским великих сила и заинтересованих страна. Ово је његово дело, преведено и штампано у књизи: *Стилман. Херцеговина и последњи Устанак. Београд 1932.* Књигу је издао Анто Гвозденовић.

Из особито израђене: *Енглеске библиографије о источном питању у Европи, од Војислава М. Јовановића. Споменик Српске Краљевске Академије XLVIII — 1908 —* навешћемо још неколико дела, нарочито са податцима из српско-турског рата.

За доба источне кризе 1875—1878, Енглеска је Биконсфилдовом дипломатском акцијом, увек штитила интересе Отоманске царевине. Овако се стање уочава и у интересантној књизи:

Mill John. The Ottomans in Europe; or Turkey in the present Crisis, with the secret Societies' maps. London 1876. Резиме је њене садржине: да је за све време источне кризе, Енглеска имала само једно решење, да Отоманска царевина остане као што је.

Ward, Thomas Humphry Sandwith: a Memoir, compiled from Autobiographical Notes. London 1884. За време српско-турског рата доктор Sandwith, био је лекар у Србији, па је у Енглеској много урадио за српске рањенике. Томе је посвећена једна глава ове биографије.

L'Estrange, Captain W. D. Under Fourteen Flags: being the Life and Adventures of Brigadier-General Mac Iver, a Soldier of Fortune. In two volume. London 1884. У другој свесци овога дела, последње четири главе обухватају херцеговачки устанак и српско-турски рат, у коме је учествовао, у чину пуковника Мак Ивер.

Forbes, Archibald. Souvenirs of some Continents. London 1885. Писац ове књиге, био је ратни дописник Дејли Њуса,

1876 у Србији, а у Бугарској 1877—1878. У књизи су штампане његове успомене из тога ратнога доба.

Mac Donald, John W. A. *Soldier of Fortune: the Life and Adventures of General Henry Ranald Mac Iver*. New York 1888. Генерал Мак Ивер, које је умро 1907, био је у рату 1876 српски пуковник; и за ратне заслуге одликован Таковским крстом. У овој се књизи описује и његово бављење у Херцеговини 1875, као и у Србији 1876.

Edwards, H. Sutherland. *Sir William White, G. C. R., K. C. M. G. For Years Ambassador at Constantinople. His Life and Correspondence*. London 1902. Вилиам Вите био је 1876 енглески консул у Београду. У овој је књизи много интересантних ствари из Србије онога доба, која је била у тешким приликама у рату са Отоманском царевином.

Талијанска литература

Из италијанске литературе, за доба источне кризе, садржајем, стилем и указаној пажњи према српској војсци и народу, истиче се књига: *La Serbia durante La Guerra del 1876, par Nikola Lazzaro. Corrispodente speciale dell' Illustrazione Italiana*. Milano, 1877. После краћег задржавања у Београду, по доласку из Италије, Никола Лазаро отишао је Ибарској војсци на Јавор. У то време водиле су се најодлучиве борбе на самом Јавору. Посматрајући из близине обе борбене стране, са променама које се дешаваху, Лазаро их је лепо описао. Са Јавора доцније, он је кренуо преко Ивањице за Алексинац, Моравској војсци ђенерала Черњојева. Он се јако интересовао српском земљом и народним животом те је застајао на многим местима, снимајући пределе и српске типове у народној ношњи. Пратећи догађаје на Моравском војишту, и њих је изнео са прилогом неколико слика. Књига садржи четрдесет слика личности, предела и појединих бораба.

Fontana L. *La insurrezione Slava: Storia dell' attuale conflitto turco-cristiano*. Milano, 1876. У пропраћају доба устанка, у књизи се износи турско држање према хришћанском живљу

A. Seristori. *La lotta Dalmata e il Montenegro durante la guerra del 1877. Note di viaggio*. Firenze, 1877. Пролазећи Далмацију и Црну Гору, у ратно доба 1877, писац је у сво-

јим путним белешкама изнео борбе Црногораца са Турцима, када су после ступања Русије у рат, и они имали знатних успеха.

Monferini P. Storia dela guerra Serbo-turca 1876. Поједине краће брошуре из италијанске литературе, у току рата 1876, износе моменте из операција или дипломатског рада. У овој је књизи пропраћен цео српско-турски рат, у првој ратној години.

La guerra d'Oriente in Europa e in Asia 1877—1878. Cronaca illustrata dalla conferenza di Constantinopoli fino al trattato di Berlino. Milano, 1878. Од почетка источне кризе устанком у Херцеговини, и у рату Србије и Црне Горе са Турцима, Русија је мирним средствима тежила решењу источног питања. Ово се није могло да постигне. У априлу 1877 Русија ступа у рат са Турцима. У рату који се водио са Отоманском царевином, у Европи и Азији, уз Русију као њени савезници учествују Црна Гора и Србија. Догађаји из овога великог рата, у књизи су изнесени до берлинског конгреса.

Relazione del massacro dei Cristiani fatto dai Turchi durante la guerra coll'Erzegowina, la Serbia e Montenegro. Firenze, 1879. За време устанка у Херцеговини и ратова, које су са Турцима водиле Србија и Црна Гора, Турци су вршили ужасна свирепства над хришћанским становништвом. Ова брошура садржи извештаје о томе.

Бугарска литература

Из бугарске литературе прегледаћемо два опширнија дела, која се дотичу и учешћа бугарских добровољаца у Србији 1876, по бугарским изворима.

С. Стојанов Ф. *Прочутија Филиппѣ — Тотю Войвода. Съ 7 иллюстраций и двѣ факсимилета въ текста. Въ два тома. Томъ II-ри. Руссе 1900.* По забелешкама и личном казивању војводе Филипа Тотија, описао је С. Стојанов Ф. и штампао у две књиге доживљаје војводе Филипа, из доба хајдуковања по Бугарској, шесдесетих година прошлога столећа и четовања, за време српско-турског рата 1876. У овој другој књизи изнете су краће белешке из 1875 и 1876. У Кладову пред рат 1876, прикупили су се бугарски добровољци из Букурешта, Браиле, Галца, Плојешта, и дру-

гих места. Тамо је из Смедерева, Дунавом стигао и војвода Филип, са још неким старешинама. Ту су добровољци наоружани; сваког дана вршена су вежбања. Филип је потом упућен у Зајечар; у околини су биле чете деда Иља и Панајота Хитова. Добровољци су се борили са Турцима на Кадибогазу; неколико пута код Ак-Паланке и на правцу Пирота. У циљу узнемиравања и напада Турака; као и утицања на хришћанско становништво за устанак, по наређењу генерала Черњајева, Хорватовић је ојачао Филипову чету једним брдским топом са муницијом. Филип се са четом кренуо северно од Пандирала огранцима Старе Планине. Сједињен четом Панајотовом, борио се са Турцима код Чипровца. После двадесетину дана са четом се вратио у Књажевац. У другој половини јула био је код Зајечара и Брестовачке бање. Убрзо се одавде вратио у Београд, а затим са више другова, преко Турн-Северина и Браиле отишао је у Русију.

Краевѣ полковникѣ Вѣзстаніята на Бѣлгаритѣ за Освобождение отѣ Турското иго (1396—1877 г.). Софія 1904. У предпоследњем и последњем одељку, ове књиге, пуковник Крајев описује: учешће бугарских добровољачких чета, у српско-турском рату 1876; рад централног бугарског револуционарног комитета у Букурешту, под управом Киријака Цанкова и В. С. Јонина, и чете, које је тај комитет испратио 1876 у Србију. Одмах у почетку рата, неке су чете биле придодате Кадибогашком одреду под командом мајора Николе Киријева; биле су у борби са Турцима код села Салаша. Затим су упућене под команду потпуковника Хорватовића на Бабину Главу. Одавде су некоје чете, у циљу дизања устанка, упућене преко границе к Берковици, где су имале борбу са Турцима; до половине јула оне су се вратиле. Када је 1876 у Букурешту, на предлог Владимира Симеоновића Јонина и посредством бугарског агитатора Петра Енчева, обновљен централни, бугарски револуционарни комитет, решено је, да се скупљају бугарски добровољци и шаљу у Србију. У Кладову, као и раније формиране су нове чете. Неке су чете 8 августа, учествовале у борбама код Алексинца. Образована су два батаљона. Потом, придоласком нових добровољаца, 10 септембра формирана је добровољачка бригада од 4 батаљона: 1 батаљон „руско-црногорски кнегиње Наталије“, мајора Миниха; 2 „руско-македон-

ски“, мајора Шинковског; 3 „руско-бугарски“, мајора Челјаева, и 4 „руско-бугарски“ мајора Гостинова. Командант бригаде потпуковник Милорадовић. Она је 11 септембра ушла у састав трупа пуковника Хорватовића на Шиљеговцу, где је учествовала у борбама 16 септембра. Затим је била на Делиграду, а потом код Зајечара. После закљученог примирја у октобру, и доцније мира, са Турцима, Јонин од стране централног бугарског комитета, обратио се молбом министру војном, пуковнику Сави Грујићу, да се бугарски добровољци нераспуштају. Он је ово обећао и извршио; они су прикупљени у Кладову, и одавде, пред почетак руско-турског рата 1877 упућени су у Плојеште.

Српска литература

Из српске литературе, пре излагања већих дела, знатнијих брошура и других радова хронолошким редом, изнећемо штампане радове: Јована Ристића, Јеврема Грујића и ђенерала Саве Грујића, који су, са својих највиших државних положаја, за време рата о догађајима најбоље били верзирани.

Дипломатска Историја Србије за време српских ратова за Ослобођење и Независност 1875—1878. Прва књига. Први рат. Написао Јов. Ристић, Београд, 1896. — Друга књига. Други рат. Београд, 1898.

Српска Краљевска Академија. Записи Јеврема Грујића. Књига трећа. (Друга влада Обреновића и турски ратови). Београд, 1923. У овој су књизи од херцовачког устанка до српско-турског рата 1875—1876 записи рада кнежевске владе и Народне скупштине. Затим тајни протоколи Министарског Савета од 28 априла 1876 до 29 марта 1878.

Српско-турски рат 1876-77 г. Операције Тимочко-Моравске војске. Белешке и успомене ђенерала Саве Грујића. Бившег начелника артиљерије Тимочко-Моравске војске. Дело је у 4 књиге. Београд 1901. На завршетку дела, одељак: Руско-бугарски добровољци и њихово учешће у нашем рату посвећено је бугарским добровољцима. Одељак: Руски добровољци у Српско-турском рату 1876 израђен је по руским изворима. После овога дела, ђенерал Сава Грујић, у Ратнику за март 1903, у чланку: „Још неколико података

о Српско-турском рату 1876-77 године“, износи читаоцима још неколико докумената, који се односе на рад за време примирја. Он је у то време био министар војни.

Србадија 1876. Беч. Уз слике усташких војвода 1875—1876 са концизним биографијама, износе се краће белешке догађаја у устанку.

Устанак у Турској 1875. Винковци 1876. Штампарија Л. Трумића.

Српска Зора. 1876. Беч. Из рата Србије и Црне Горе са Турцима, и херцеговачког устанка, забележени су важнији бојеви и догађаји уз слике са војишта.

Српско-турски рат. Ратне белешке добровољца Милутина Спасића. Нови Сад 1877. Износећи критички ратне догађаје и стање Србије 1876, пропратио је белешкама и борбе на Јавору и на Дринском војишту.

Српска Зора 1877. Беч. Краће белешке са црногорских бојишта; детаљнији описи некојих бојева.

Јавор 1877. Нови Сад. У неколико бројева износи ратне белешке о црногорској војсци Арсе Пајевића.

Илустрована ратна кроника. Нови Сад 1877—78. Њен садржај биће нарочито пропраћен у одељку о Пери Тодоровићу.

Усташки проглас народних права. — Друго разјашњено издање. — Нови Сад. 1878.

Српска Зора 1878. Беч. Из рата Црне Горе и Србије износи краће белешке; знатније личности и слике са бојишта.

Рат Србије са Турском за Ослобођење и Независност 1877—78 г. Оперативно Одељење врховне Команде. Београд 1879. Изнете су борбе и бојеви са краћим прегледима.

Опис радње пољских телеграфа у рату са Турцима 1876 од 20 јуна до пада Ђуниса. Ратник јулиа 1879. Марљиво је изнесен цео ратни рад.

Историја Босанско-Ерцеговачке буне у свези са Српско и Руско-турским ратом. Написао Васа Пелагић. Будимпешта 1879. Мање података из устанка и ратова; пропраћај са много начелних гледишта и теорисања писца.

Грађа за опис најновијих ратова Србије и Турске. Ратник септембар—новембар 1879.

Историја Српског војног санитета. Књ. III О другом Српско-турском рату 1877—1878. Владан Ђорђевић. Архив

Срп. Лек. Др. Београд 1880. У делу се износи санитетска спрема наше војске и рад санитета у току рата.

Стеван Грујић. Наша артиљерија у борбама код Беле Паланке и Пирота. Ратник март и април 1880. Наша артиљерија у борбама код Ниша. Ратник мај 1880.

Ратни Дневник. Пише Андра С. Книћанин. Ађутант добровољачког кора. Књига прва. Први рат 1876—1877. Београд 1880. Највећим делом, посвећен је борбама Дринске војске. Књига друга. Други рат 1877—1878. Београд 1881. Детаљније износи операције Шумадиског корпуса ђенерала Белимарковића

Холечек Јос. За Слободу. Сlike и црте из црногорских и херцеговачких бојева против Турака. Преваћа К. Данчин. Књига I. Н. Сад 1880. Књига II. Нов. Сад 1881. Заслужни Чех Јосиф Холечек, одушевљен идејом ослобођења јужних Словена, чим је плануо устанак, дошао је 1875 у Херцеговину, и дуже време провео међу храбрим устаницима, који водиле борбе са отоманском регуларном војском. И идуће 1876 Холечек је пратио црногорску војску и херцеговачке устанике, по бојним пољима Херцеговине. Све догађаје изврсно је описао у својој књизи, коју имамо у особитом преводу К. Данчина.

Ратни дневник једног другокласца. Вођен од 10 јуна до 22 октобра 1876. Од П. Д. П. Отаџбина. Књ. 8 и 9. Београд 1881. Забележене су борбе и многи догађаји у току 1876.

Мајор Радомир Путник. Предводница у битци на Врањи. Ратник јануар 1881. У операцијама при заузимању Врање, и даљем наступању ка Косову, Путник је командовао предводницом, и њен рад на Врањи износи.

Борба Добровољачког кора Ибарске војске и устаничких чета Јаворског кора. Написао архимандрит Н. Дучић. Гл. Срп. Учен. Друштва II Одељ. књ. XIII Београд 1881. У књизи се износе податци са војишта Ибарске војске 1876, и Јаворског корпуса 1877—78, у борбама и бојевима на Новој Вароши, Радојни, Јавору, Лиси, Боровцу, Сувом рту 1876; бој на Увцу 1877, и даљи догађаји до примирја 1878.

Белешке једног медецинара из 1876 и 1877 г. Од Лазе Илића. Побратимство. Година прва 1881 Београд. Из учешћа у рату, писац је изнео поједине моменте и црте из ратних догађаја.

Д. Ђурић Ђенералштабни пуковник. Основна Тактика. О борби са обзиром на земљиште. Београд. 1881. Као примере начелима тактике, писац је лепим стилем, критички, концизно изнео многе борбе, бојеве, битке и операције корпуса из ратова 1876—1878, врло корисних за студију наших ратова.

Мало грађе за Историју нашег другог рата с Турцима 1877—1878. I Свеска. Београд 1881. Критички пропраћене су у главном операције Шумадиског корпуса, после пада Ниша, до закључка примирија 1878.

Јован Мишковић. Књажевачки Округ. Гласник Српског Ученог Друштва. Књ. 49. Београд 1881. У детаљној разradi књажевачког округа, Мишковић у концизном прегледу, износи борбе са Турцима на овоме земљишту 1876. Борба је вођена на Грамади, а бојеви на Бабиној Глави, Пандаралу, на Тресибаби и пред Књажевцом.

Рад Дринске војске у Српско-турском рату 1876 г. Ратник фебруар—август 1881 и децембар 1882. Изнесени податци користе проучавању операција на Дринском војишту.

А. Јовановић. Грађа за историју најновијег рата Србије са Турском. Опис радње војних телеграфа од 18 октобра 1876 до 1 децембра 1878. Ратник мај 1882.

А. Врањешевећ. Мало светлости о битци на Враћи и радњи гонећег Одрода. Ратник јуни и јули 1882. Потпуковник Врањешевећ, који је био у штабу Шумадиског корпуса, и учествовао у битци на Враћи, износи примедбе и исправке несхватања, и рад мајора Путника, који је командовао предводником на Враћи и даље до закључка примирија.

Краљевина Србија. Ђ. Нови крајеви. Написао М. Ђ. Милићевић Београд 1884. У књизи су, из операција у рату 1877—1878 изнесени лепим описом сви бојеви и борбе, приликом описа дотичних крајева и значајних места.

Устанак у Босни од 1875 до 1878 год. Грађа за новију српску Историју рата за ослобођење. Нови Сад 1884. Користећи устаничку архиву и неколико стотина писама, са особито важним садржајем, као и податке учесника устанка, или оних, који су са њима били у вези, писац је са много детаља изнео устанак у Босни у северном, и нарочито још, у њеном јужном делу; исто тако и све главније дипломатске радње, — моменте, — у херцеговачко-босанском питању тога доба.

Значај и корист тврдиња. Од пуковника М. М. Магдаленића. Ратник. Књ. XI и XII, 1884. Примену теорних начела, писац је у свим детаљима изнео на нашем ратишту, а нарочито у свој опширности, на Моравском војишту 1876. Ови су податци за нашу ратну историју од изванредног значаја.

Дим. Ђурић Ђенералшт. пуковник. Тактика великих тактичких тела. Београд 1885. У књизи су изнесени и примери из наших ратова 1876—1878.

Српско-турски рат 1877—1878 год. Пише Милош С. Милојевић. Прештампано из Шабачког Гласника. Шабац 1887. Изнесени су догађаји у почетку рата 1876, на главном Моравском војишту. Писац је прикупљао добровољце из Старе, Јужне Србије, да се са њима после у том правцу креће и диже устанак. Он је имао да савлада велике тешкоће, јер су Черњајев и Бекер слали ове добровољце у Зајечар, у циљу наоружања, задржавајући их већином тамо за пребацивање у Бугарску. — Ово је делце препуно штампарских грешака. Изгледа, и у наслову, да је погрешно стављена 1877; јер се описују догађаји из 1876.

Љуб. Узун-Мирковић. Борбе око Грамаде и Пандирала 1876. Ратник, мај—јули 1889. Изнесен је опширнији опис ових бораба, у којима је писац учествовао.

Мил. Сандић. Долазак Српске војске на Косово. Ратник септембар 1890. Командант добровољачког батаљона М. Сандић из претходнице мајора Путника, стигао је на Косово, и у Грачаници и околини остао по закључку примирија. Догађаје тога доба детаљно је описао.

Са Јавора. Подаци за Историју Српско-турског рата 1876 год. Од пуковника П. Борисављевића. (Напосе штампано из „Отаџбине“). Београд 1890. У врло оскудним податцима са наших војишта 1876—78, нарочито се истиче рад пуковника П. Борисављевића. У овој књизи изнесен је опис земљишта, на коме су оперисали: Ибарска војска 1876 и Јаворски кор 1877—78. Описане су операције Ибарске војске, са свима борбама и бојевима 1876.

Прилози за Историју Спољне Политике Нове Српске државе. Прикупио Д-р Владан Ђорђевић. IX. Србија на берлинском конгресу (прештампано из Отаџбине). Београд 1890. Са брижљиво прикупљеним податцима о раду министара иностраних дела Јов. Ристића у Берлину, преговора које

је Ристић водио са Андрашијем и другим личностима; по упутствима и мишљењу кнеза Милана, одлукама владе, што је најхитније слато Ристићу у Берлин; по извештајима која је он поднашао, писац је израдио ово дело; у коме су оцртане превелике тешкоће и напрезања дипломатским путем за одржање српских територија, ратом ослобођених од Турака.

Пајевић Арса. Из Црне Горе и Херцеговине. Успомене војевања за народно ослобођење 1876. (Са тридесет и две слике). Написао... У Нов. Саду 1891. Познати родољуб А. Пајевић, пробавио је знамените 1876, од огласа рата до краја августа у Црногорској војсци; делом на Херцеговачком бојишту, код северне војске а делом код јужне војске у Кучима. Лепим, занимљивим стилем Пајевић је у овој књизи изнео своје успомене и доживљаје из тога доба.

Одломци из ратних бележака 1876 г. Пише Ст. Бинички. Београд 1891. У белешкама су изнети некоји важнији догађаји и борбе на Моравском бојишту у августу 1876.

Мало измена и допуна. I Део. Пише Паја Путник. Београд 1892. Из ратних догађаја на Дрини 1876 изнесени су бојеви на Бељини, Међашима, на Старачи и код Јањара.

У Србији. Из успомена о рату 1877—1878 год. Од генерала Бобрикова Ђ. И. Београд 1892. За студију другог рата Србије са Турском, ово доста исцрпно дело генерала Бобрикова врло је корисно. Бобриков, бивши изасланик из главног стана руске војске, код кнеза српског Милана, изнео је своје успомене из Србије: у добу спремања Србије, да уђе у поновни рат са Турском, за време ратних операција и после Санстефанског уговора о миру. Од значаја су за студију овога рата, како његови погледи на политичке прилике и опште стање у Србији пре рата, за време овога и после рата; тако и његови војнички погледи и оцена о ондашњој војној спреми Србије, о њеном ратном плану, о официрском кору, и у опште о моралном и материјалном стању, у коме се српска војска налазаше. Не мање је интересантна: оцена врховног команданта Српске војске кнеза Милана, као савезника Русије у рату с Турском, као војника, дипломате и политичара. Непристрасно суђење пишчево тамо, где је требало дати своје мишљење, о раду званичне дипломатске и војне Русије, наспрам свога малог, али у испуњавању дужности искреног и верног савезника, обавезује Србе то-

плом захвалношћу, коју неће помутити, по негде оштрија али искрена критика ђенерала Бобрикова, наших прилика, особина, и нашега ондашњег рада.

Милева (Р. Алимпића). *Живот и рад генерала Ранка Алимпића у свези са догађајима из најновије српске историје*. Написала његова удовица... У Београду 1892. Поред изврских података за упознавање многих догађаја из најновије наше историје, дело ово обилује разноврсним податцима о раду Србије за време устанка у Херцеговини и Босни, о везама и преговорима између Србије и Црне Горе, пред рат 1876, о свеколиким ратним припремама и плановима, и о операцијама Дринске војске у ратовима 1876—1878, у којима је генерал Алимпић имао великог учешћа.

Манојловић Ф. Милан. *Успомене са бојног поља на Јанковој Клисури 1876 год. Крушевац 1892*. Поред бојних песама, износи белешке из борби на Јанковој клисури 1876.

Руски добровољци у Србији 1876 г. Београд 1893. Безимени писац, који се служио штампаним писмима некојих руских војних писаца, критички је, са знатним замеркама, пропратио држање и рад ђенерала Черњајева и руских добровољаца у Србији 1876.

Историја Српског војног санитета. Књ. II, Св. I О првом Српско-турском рату 1876. Владан Ђорђевић. Архив Српског Лекар. Друштва. Београд 1893. Са санитетском спремом, са којом се ступило у рат, описан је рад санитета у току рата.

Курс Фортификације. Књ. I Пољска фортификација. II Део Примена пољ. фортиф. на земљиште. Написао М. М. Магдаленић инж. пуковник. Београд 1893. Са свима детаљима, изнесени значај и утврђивање Делиграда и алексиначких положаја, у којим је радовима писац учествовао, од капиталне је вредности за студију рата 1876. Узет је пример и из рата 1878, у операцијама Шумадиског корпуса.

Грађа за Историју рата Србије са Турском за Ослобођење и независност 1877—78 год. Кретање, радње и бојеви Шумадиског корпуса. Написао М. М. Магдаленић Инжињер-пуковник. Београд 1894. Писац је нарочиту пажњу обратио, и у детаљу изнео, од почетка рата до поселања демаркационе линије свршетком рата, све фортификационе радове, како наше тако и непријатељске, на свима положајима и одсецима, где су вођене борбе и бојеви

Грађа за Историју Српско-турског рата 1877—78 г. Из рукописа ђенерала Д. Ђурића. Ратник март—септембар 1894. У овој грађи описани су ратни догађаји до 21 децембра 1877. Даљи догађаји од 21 децембра до свршетка рата 23 јануара 1878 износи: Ратни дневник начелника штаба Шумадишког корпуса, ђенералштабног потпуковника Д. Ђурића у рату Српско-турском 1877—78. Ратник октобар—децембар 1894 г.

Главни Ђенералштаб, довршио је у Ратнику 1895, штампање грађе за историју рата 1876, обрађајући се свима официрима, учесницима овога рата, да имајући овај потсетник, опишу догађаје у којима су учествовали, како би се могла израдити историја овога рата. И ова је грађа врло корисна; нарочито и стога, што је сва ратна архива из 1876—1878, пропала у рату 1914—1915.

Р. Путник пуковник. Одломак из Ђенералштабне Службе ратнога доба. Ратник Књ. 35. — 1896. У примењеном делу ђенералштабне службе ратног доба, поред примера из ранијих ратова, писац је изнео и из Српско-турског рата 1877—1878.

Динић Михаило Потпуковник у пензији. Двадесетогодишња успомена на борбу, вођену код Пандирала, у првом Српско-турском рату 7 јула 1876 г. Крагујевац 1896. У књижици је говор Динића на помену двадесетогодишњице изгинулим војницима, у борби на Пандаралу 1876. Додат је и одговор Динића пуковнику Љ. Узунмирковићу, на његов чланак „Да се објаснимо“, који се односи на борбе 1876, на Бабиној Глави и Пандиралу.

Пред Косовом. Белешчице из доба 1875—1878 године. Забележио Зар. Р. Поповић. Београд 1896. Са лепим белешкама из Гњилана на домаку Косова, за доба устанка и ратова 1875—1878, дирљиво је описан дочек српске војске у Гњилану 23 јануара 1878.

А. Протић. Грађа за нашу ратну Историју 1877—1878. Ратник август, новембар 1897 и јануар—март 1898. Писац је исцрпним податцима, детаљно изнео организацију, формацију, наоружање, свуколику опрему, и мобилизацију српске војске за рат 1877—1878.

Милетића Рад. Командовање. Природа његова. Са примерима из наших ратова. Београд. 1898. Узевши командовање, овај тако важни елеменат војне вештине, за предмет

своје студије, писац га поткрепљава лепим примерима из ратова 1876—1878, које је концизно, критички пропратио.

Зора. Мостар 1900. Војвода Илија Пламенац. Бој у Фундини. Ово је из успомена пищевих, кратак опис боја 1876 у Фундини.

Алекса Ђорђевић. Свршетак операција Шумадиског корпуса на Враћи и предаја турске војске код Врање у рату Српско-турском 1878. Ратник септембар 1901. У својим белешкама, писац је изнео догађаје у којима је учествовао при заузећу Врање.

Битка на Великом Извору. Ратник децембар 1901. Својим белешкама из тога рата, писац допуњује опис ове битке ранијих писаца, генерала Саве Грујића и пуковника А. Протића.

Стеван Ђ. Луковић. У турском логору Ратник август 1901. У својим успоменама описује бављење у турском логору.

Географско-Историјске Слике из Краљевине Србије. Од генерала Јов. Мишковића. Годишњица Николе Чупића. Књ. XXI 1901. По многим, веома марљиво прикупљеним податцима, писац је у историским сликама, врло опширно описао Делиград, од његове изградње у устанку 1806 до завршетка рата 1876. Овај је рад од неоцењиве користи за студију првог устанка и рата 1876. У спреми за рат, вршено је 1875 и утврђивање. У одлукама утврђивања Делиграда и околине, Мишковић је био члан комисије. У опису изнета су сва утврђења, као и она подигнута у току рата; и учртана су на карти околине Делиграда.

Успомена на Краља Милана. Београд 1901. Ове су успомене највећим делом из доба устанка 1875 и ратова 1876—1878 године. Писац Алимпије Васиљевић, износи неколико цртица и догађаје, када се краљ Милан налазио код војске за време рата 1876—1878.

Светозар Магдаленић пуковник. Почетак нашег рата 1877 г. Заузимање Бабине Главе и борба на Св. Николи. Ратне белешке. Ратник, август 1902. Ове ратне описе, писац је, као учесник у догађајима изнео по својим забелешкама.

Светозар Магдаленић пуковник. Битка на Ак-Паланци 12 децембра 1877. Ратник, септембар 1902.

Светозар Магдаленић пуковник. Из ратних успомена II. Исправка Чланка: Почетак нашег рата 1877. Ратник новембар 1902.

Буна 1874 и Устанак у Херцеговини 1875 г. Одељак I Од Вукаловића устанка до побуне у Невесињу. Написао Рис. Т. Пророковић Невесињац. Београд 1902. За израду ове књиге писац се послужио казивањем меродавних учесника у догађајима, као и писменим документима и историским изворима.

Светозар Магдаленић пуковник. I Битка код Пирота. II Заузеће Пирота. III Бављење у Пироту. Ратник, децембар 1902 год.

Дневник ратних бележака. Успомене из другог Српско-турског рата 1877—78 год. Написао Глиша Марковић пешад. почасни мајор у пензији. Београд 1902. Писац је командовао брестовачким батаљоном комбиноване бригаде Тимочког корпуса. У белешкама је изнео догађаје и борбе, у којима је учествовао у операцијама Тимочког корпуса 1877—1878.

Мих. Динић. Почасни пуковник у пенз. Из ратних Успомена. — О прелазу преко Нишаве код Ак-Паланке 12 децембра 1877. Ратник новембар 1902.

Стеван Ђ. Луковић. Податци за Историју рата на Дрини 1876 г. Ратник јуни, јули, август 1903. У својим белешкама из операција Дринске војске, писац је изнео знатне догађаје и борбе.

Светозар Магдаленић пуковник. Операције Тимочког корпуса после Пирота. Кретање из Пирота у Трн и обратно у Ниш. Ратник јануар 1903. У операцијама 1877—78, износи се заузеће Трна и даље напредовање, када су претходнички делови стигли до Радомира а добровољци избили на Ђустендил.

Особођење Ниша. Из успомена једног српског официра. Написао Петар Манојловић. Београд 1903. У овим успоменама износи се, како су вођени преговори односно предаје Ниша 27 28 и 29 децембра 1877, између команданта Моравског корпуса, пуковника Лешјанина и Халил паше. Писац излаже своје доживљаје из тога доба, јер је и сâм био парламентар.

Успомене на берлински конгрес 1878. Као грађа за историју српских народних напора 1876, 1877, 1878. Од Јована

Драгашевића. Ратник фебруар 1903. У одсудним по Србију данима, када се на берлинском конгресу решавало, шта ће Србији од земљишта, напорним ратом задобивеног остати, био је са министром Јов. Ристићем у Берлину и Драгашевић, који је у својим успоменама описао то доба.

Поглед на улогу Русије и Аустрије у Источном питању. Од Д-р Косте Кумануди доцента В. Школе. Београд 1903. Изнесен поглед на улогу Русије и Аустрије у источном питању, користи разматрању развоја источне кризе за доба устанка и ратова 1875—78, и берлинског конгреса.

Белешке из Српско-турског рата 1876 г. Милан Јаковљевић почас. мајор у пензији. Ратник мај, јуни 1905. Изнесена је спрема наше војске. Пропраћени су ратни догађаји са Тимочког војишта.

Мински радови у Српско-турском рату 1876 г. Од С. М. Лозанића. Ратник јуни 1905. Описани су мински радови на доњем Дунаву и на Тимочко-Моравском војишту.

Арнаутски покрети у XIX веку. — Покрет Арнаута за време Српско-турских ратова 1876 и 1877—1878. Од Д-р Јов. Хаџи Васиљевића. Ратник октобар, новембар, децембар 1905. Брижљиво прикупљеним податцима, изнесен је удео Арнаута на страни отоманске војске у ратовима 1876—1878.

Како се развио Херцеговачки Устанак 1875 г. Тома А. Братић, Фојница. Бранково Коло 1905. Сремски Карловци. Писац је овај рад изнео по казивању војводе Богдана Зимонића; а прошле — 1904 — године писао је Успомене војводе Зимонића.

Пророковић Риста. Невесињска буна 1874 г. и почетак Устанка у Херцеговини 1875. Београд 1905. Писац износи почетак устанка у Херцеговини, настављајући свој рад, који је у ранијој књизи описао до устанка.

Дневник Српско-бугарских добровољаца на Тимоку 1876 г. Написао Глиша Марковић мајор у пензији. Београд 1906. Писац је поред редовне дужности у Зајечару, одређен био, да добровољце прима, уписује, снабдева, и био им је наставник. У дневнику је изнео њихово формирање, спрему и квалитет. Пропраћајући особине бугарских добровољаца, он је изнео и квалификацију њихових народних војвода и старешина.

Др. Михајло Марковић. Моје Успомене. Београд 1906. У овим успоменама, поред података за историју војног са-

нитета, како је писац стицајем околности, чешће ангажован био у непосредној близини борбене линије, он је изнео интересантне податке из некојих борби са Јавора 1876, као и из рата 1877—78.

Војновић. Стојко Павловић. Почасни коњички плуковник у пензији. 1823 † 1906. Београд 1907. Књизи биографије покојникове, по његовим белешкама додати су: Прилози грађи за Историју Српско-турског рата 1876—77—78.

Др. Владан Ђорђевић. Српско-турски рат. Успомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 г. Књ. I На граници. Београд 1907. У успоменама и белешкама прештампаним из „Отаџбине“, писац је изнео догађаје и операције са Тимочко-Моравског војишта 1876. Некоје су борбе забележене по извештају лица са тих бојишта.

Књига II Преко границе. Београд, 1907. Поред својих, писац је у овој књизи изнео и неколико бележака и описа бораба, од компетентних лица, учесника догађаја.

У чланку „Шездесетогодишњица од српско-турског рата 1876 године“ — Политика јули 1936 — износећи на крају, у главном преглед литературе о томе рату, нарочито смо истакли радове ратних учесника: Владана Ђорђевића и Пере Тодоровића, који су се много читали.

Станић Нешо К. Збирка примјера и поука. Велики Бечкерек, 1907. У чланку „Борба за ослобођење“ поред краћих бележака из устанка, описује доживљаје у Србији пред рат 1876, у добровољачкој чети на Тимоку према Видину. Износи борбе код Алексинца, где је рањен; потом одлазак у Црну Гору и тамошње ратне доживљаје.

Податци за историју рата Дринског кора 1877—1878. Од почасног ђенерала Стевана Ђ. Луковића. Ратник, фебруар 1909. Детаљније су пропраћени инжињерски радови на терену Дринског корпуса. По окупацији Босне од стране Аустрије, изнесен је рад на установљавању саобраћаја преко Дрине, избором места за царинарнице на обема обалама.

Спрема и утврђивање на територији Моравске дивизије 1876 г. Од † Петра Аранђеловића, инжињ. пуковника у пензији. Ратник, мај, јуни 1910. Поред других положаја, нарочито је описано утврђивање Делиграда и Шуматовца.

Српске операције у рату 1877—78 год. По руским службеним податцима. Из дневника руског ђенерала Газенкампа. Драг. Милутиновић. Ратник, мај—јуни 1910. Из

дневника су изнесени, врло интересантни, само они податци који се тичу Србије у томе рату, као савезнице Русије. Неискреност Русије, према својим савезницима јако пада у очи, што је из дневника изнето.

Грађа за историју Српско-турског рата 1876 г. Некоја страна дела о овом рату. Потпуковник Иван С. Павловић, Београд, 1910. Грађа је радова, неколицине истакнутих страних писаца.

Memoari sa Balkana 1858—1878. Napisao Martin Gjurgjević. Sarajevo, 1910. Писац је дао краће податке из Устанка 1875 у Херцеговини и Босни. Износи да је војвода Дон Иван Мусић, у своме крају имао под командом око 2000 усташа католика, подељених у четири табора, који су имали незнатне борбе. Површно су изнесени моменти из устанка у Босни и борбе под командом Пеције и Корманоша.

Иза кулиса дипломатије. В. С. Жарцов. Дело књ. 59. Београд, 1911. Из доба источне кризе и ратова 1875—78 изнесен је, у разним моментима рад руске дипломатије, који се не може успехом похвалити. Тешком стању малене Србије онога доба, оскудевала је искреност руских дипломатских преставника, који затаише уступање Босне и Херцеговине Аустрији; а у вези са тим другачије је било држање према Србији и српској ствари.

Грађа за историју устанка и ратова 1875—1878 године. Страни извори. Прикупио потпуковник Иван С. Павловић. Београд, 1911.

Слике из наших ратова са Турцима и Бугарима 1876—1878 и 1885—1886 г. I. Први рат са Турцима. Написао Светозар Магдаленић, пуковник. Београд, 1911. Учесник у рату 1876 на Моравском војишту, одајући пуно хвале пуковницима Дохтурову, Рајевском, Прерадовићу, још некојим вишим и нижим официрима; писац износићи догађаје, са јаким образложеним замеркама критикује рад ђенерала Черњајева и руских добровољаца.

Парламентар. Белешке из рата 1877—78 год. Ђенерал Мих. Живковић. Дело, мај 1912. Београд. Из ратних доживљаја са Чачанском бригадом I класе, писац је изнео своје успомене.

Операције здружене Чачанске бригаде I класе народне војске на Топличком војишту 1877 и 1878 год. од објаве рата до поновног пада Куршумља. Ђенерал Михаило Жив-

ковић. Ратник, јануар 1914. Од мобилизације, и почетка рата описан је са детаљима, рад ове бригаде до коначног заузећа Куршумлије.

Грађа за историју Српско-турског рата 1876—1878 год. Страни извори. Пуковник Иван С. Павловић. Београд, 1914. Поред осталих, нарочито су по страним изворима, опширно изнесене операције трупа пуковника Хорватовића у оба рата са Турцима 1876—1878.

Fragmenti iz istorije Bosanskog ustanka 1875 i 1876 god. Napisao Dr Aleksa Ivić. Zagreb, 1918. Писац се служио грађом која се налази у актима Загребачке генералне команде, у земаљском архиву у Загребу. Ужасна насиља, која су Турци вршили у српским кућама, поред узимања готово све хране по свршетку жетве, узроци су устанка. Изнесене су знатније борбе и погибија Петра Пеције Петровића и Остоје Корманоша. Затим рад у босанском устанку Петра Мркоњића — доцније Краља Петра.

Одјек невесињске пушке 1875 г. Написао Данило Тунгуз-Перовић, професор. Сарајево, 1923. Краћим прегледом обухваћена је прошлост Отоманског царства од Кучук кајнарџиског мира, почетка слабљења Турске до невесињског устанка. Опширно је пропраћен устанак у Херцеговини и његове последице, рат Србије и Црне Горе са Турцима.

Петар Пешић, ђенералштабни потпуковник. Наш рат са Турцима 1876—77 г. Критичка студија 1912 г. Београд, 1925. Са овим делом, писац је завршио курс своје Тактике, износећи јасније њена начела практичким примерима из рата 1876—77.

Јосип Шен. Вођење рата и тактика Црногораца 1876—1878. С немачког Петар Ив. Остојић. Београд, 1926. Овај превод, Остојић је допунио знатним белешкама разних писаца о рату Црне Горе са Турском 1876—78.

Влада Милана Обреновића. Од Слободана Јовановића. Књига прва. 1868—1878. Београд, 1926. Дело ово обилује грађом, за свестрано упознавање свих догађаја источне кризе 1875—1878, пропраћено дипломатским радом великих сила и зараћених страна.

Невесињска пушка. Андрија Лубурић. Београд, 1927. Више је пропраћен рад на припреми устанка ранијих година; затим се износи почетак устанка у Невесињу 1875.

Источно питање. Историски преглед борбе око опстанка Османлиске царевине у Леванту и на Балкану. Др. Васиљ Поповић. Београд, 1928. Писац је у овом делу посветио један одељак великој кризи на Истоку 1875—1878.

Споменица о Херцеговачком устанку 1875 г. Издао одбор за подизање невестињског споменика. Београд, 1928. Ова лепо сређена споменица обилује многим, до сада нештампаним податцима из устанка у Херцеговини 1875.

Рат 1876 Црне Горе са Турском. Мемоари војводе Гавра Вуковића, црногорског министра иностраних дјела и Председника Државног Савета у пенсији. Цетиње, 1929. У мемоарима по данима, од почетка рата са Турцима 20 јуна 1876, забележени су ратни догађаји, бојеви и битке, до примирја у новембру.

Српска Краљевска академија. Посебна издања. LXXXIII: Васо Чубриловић. Босански устанак 1875—1878. Београд, 1930. Марљиво прикупљени податци, штампани посебно или у часописима; разговори са неким живим учесницима устанка; затим доста обилна грађа и о тадањим дипломатским радовима и утицајима, чине, да се ово дело истиче међу радовима ове врсте, које до сада имамо о устанку у Босни 1875—1878.

Црна Гора и Херцеговина. Написао Данило Тунгуз — Перовић, професор. Котор, 1935. Износећи краћи преглед историје Црне Горе од XV столећа, писац опширније разматра њен свагдашњи утицај на Херцеговину у ранијим и невестињском устанку, са описом некојих бојева.

Војна граница и Српска војска. Иван С. Павловић. Београд, 1936. Организовање и формирање српске војске за рат 1876—78, јако је отежавала малобројност старешинског, официрског кадра. Веома је користан био ранији долазак у српску војску официра граничара; а пред сам рат, и из других српских и страних крајева. Они су се највећим пожртвовањем борили и одликовали у ратовима 1876—78 на основним и највишим положајима, команданата дивизија и корпуса. У књизи је доста биографских података из ратова 1876—78.

Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, II dio (1739—1878). Napisaо Dr Milan Prelog. Sarajevo. Писац је у књизи опширније пропратио доба пре устанка, и устанак у Херцеговини, који се у августу 1875 пренео и у Босну.

Мостар и Херцеговина. Уредио Предраг Каралић, 1937. Васиљ Поповић пропратио је невелики устанак, у чланку: *Европа и Херцеговачки устанак од 1875.*

Кроз историју Срба .Светолик М. Гребенац. Београд, 1938. Време источне кризе, са одлукама Сан-стефанског уговора Русије, свршетком рата са Турцима; и потом тешке последице за Србију и српску ствар, износи се и пропраћа у одељку владе краља Милана.

Ратови српског народа у XIX веку (1788—1818). Београд. Генерал Влад. Ј. Белић. Краћим чланцима описани су: Устанак у Херцеговини и Босни 1875 и ратови Србије и Црне Горе са Турцима 1876—78.

Српски народ у XIX веку. Др. Васа Чубриловић и Др. В. Ђоровић. Србија од 1858 до 1903. Београд. Веома прегледно, са унесеним свим податцима, почетка и развоја источне кризе, Чубриловић је у овом делу разрадио одељак: Србија у Источној кризи 1875—1878.

Летопис Матице Српске, октобар—новембар 1939 год. Н. Сад. И дело: Др. К. Н. Милутиновић, Светозар Милетић. Загреб, 1939. — У опширним податцима из живота Светозара Милетића, износе његов свеколики рад на источном питању, који је нарочито агилан у доба источне кризе, од почетка устанка у Херцеговини и Босни, и припремању рата Србије и Црне Горе са Отоманском царевином.

За време устанка и ратова 1875—1878, извештаје са бојишта; краће описе ратних догађаја, доносили су и дневни листови онога доба.

Старо Ослобођење излазило је у Крагујевцу 1875.

Српске Новине, Исток у Београду и Видовдан, који је после шеснаест година изласка, престао да излази крајем прве четврти 1876.

Застава је стално излазила у Новом Саду.

Глас Црногораца излазио је на Цетињу.

Граничар у Земуну излазио 1875, а краће време 1876.

Пера Тодоровић о рату

Српска Књижевна Задруга издала је засебну књигу 280: *Пера Тодоровић. Одломци из дневника једног добровољца. Успомене из српско-турског рата 1876 године. Београд, 1938.*

Овај рад Пера Тодоровића одиста заслужује свуколику пажњу. Историја наших ратова за Ослобођење и Независност 1876—1878, оскудева писцима, који су у рату учествовали. С тога је Тодоровићев ратни дневник за студију нашега рата 1876, веома користан. Вођен прецизно са интересантним податцима бораба и свих важнијих догађаја, изврсно привлачан стилем, он се видно истиче међу радовима ове врсте у нашој књижевности.

Штета, да ова књига нема предговора, у коме би се документовао литерарни и историски значај, овога нарочитог рада Тодоровићевог, који је био толико привлачан читаоцима свих редова. А свакако, ту би био користан, неизоставни пропраћај и осталих његових радова, списа из ратнога доба и источне кризе 1875—1878. Ми ћемо од тих радова, некоје изнети на овом месту.

До краја рата 1876, Пера Тодоровић је био непрестано у штабу ђенерала Черњјева на Моравском војишту. По свршетку рата, Тодоровић је стицајем прилика морао напустити Србију. У иностранству је провео четири године; најдуже се задржао у Новом Саду. Овде, у центру Војводине, Пера Тодоровић посветио је много воље и труда, ревносном описивању ратних догађаја и развоју источне кризе 1877—1878.

Јула 1877 почела је излазити у Новом Саду *Илустрована ратна кроника*. Први језгровити, опширнији рад, на челу првога броја кронике, био је Пера Тодоровића: *Српски устанак и рат 1875 и 1876 г.* Бивши прекаљени ратник са Поморавља Србије, запаженим од читалаца, само њему својственим стилем, изнео је у овом раду почетак и развој устанка у Херцеговини и Босни, посредовање и разноврсни утицај дипломатије, у тада развијеном и све јаче распламтелом источном питању; затим је пропратио ратовање Србије и Црне Горе. Ту је одмах и његов чланак, о ступању Русије у акцију. Пратио је и доцније, и врло прегледно изнео и описао све важније бојеве и операције руске војске у рату са Турцима.

Поред других, свуколику пажњу заслужује Тодоровићев

опширан рад у неколико чланака: *Српски рат за ослобођење и независност*, у коме су детаљно пропраћене операције Српске и Црногорске војске, са свима догађајима у рату 1877—1878 у коме је Русија јаким снагама ангажована.

Стално посвећен у догађаје, пратећи разноврсну дипломатску акцију зараћених страна и великих сила, и њихов утицај у развоју источне кризе, Тодоровић је са руског превео књигу: *Драгоманов М. Русија и Балканско питање. Нови Сад, 1877*. Врло је интересантан и значајан, Тодоровићев предговор на челу ове књиге.

У Новом Саду, Тодоровић је ревностан сарадник *Страже* 1878 и 1879, под уредништвом Л. Пачуа. Поред многих других радова, он је у *Стражи* 1879 штампао: *Успомене из српско-турског рата 1876 год. Одломци из дневника једног добровољца*. Овај изврстан, у нашој литератури одличан рад, изнео је у *Стражи* од 3 до 13 августа 1876. Доцније, у Београду Тодоровић је у часопису *Раду*, чији је уредник био 1881 и 1882, докле је часопис излазио, — продужио штампање одломака из ратног дневника једног добровољца. У последњој свесци *Рада*, марта 1882, он је своје ратне белешке изнео до, закључно 18 августа 1876.

У *Старим Малим Новинама* 20 јуна 1901, Пера Тодоровић написао је значајан чланак: „*Добровољачка успомена*“. Са њиме је честитао и поздравио своје другове добровољце, који су прослављали двадесетпетогодишњицу јуначких бораба 1876. Изнео је жарке осећаје своје, другова и све омладине, распламтеле одушевљењем, читајући прокламацију кнеза Милана о објави рата Турцима 20 јуна 1876. Са највећом радошћу ступио је у добровољце и одређен у Одред на Катуну, под командом капетана Паје Ђорђевића. Али је ускоро преко своје воље, као добровољац, узет у главни штаб. Пратећи ђенерала Черњајева по бојишту, учествовао је у борбама. И у борби на Бујимирској коси, по наређењу ђенерала Черњајева увео је добровољачки Одред Кола Рашића, и са њиме је водио борбу два сата са Турцима, која се завршила повлачањем Турака. За овај успех, ђенерал Черњајев одликовао је добровољца Тодоровића сребрном медаљом за храброст, коју је скинуо са својих груди и ставио на груди Тодоровићу. За истакнуто примерно држање у рату, добровољац П. Тодоровић на крају рата 1876 одликован је чином почасног потпоручника.

Разговор са П. Тодоровићем о његовом ратном дневнику

Нисам лично познавао П. Тодоровића. Случајно, на службеној дужности са њиме сам се упознао и разговарао.

Једнога дана, средином пролећа 1900, на дужности Краљевог одрдонанс официра, био сам дежурни у двору. Тога дана краљ је имао више заказаних аудиенција; било је и страних посланика. Заказана је била аудиенција и г. Пери Тодоровићу. Тога јутра прелазећи у свој радни кабинет, краљ ми је наредио:

Пошто ће бити заузет раније заказаним аудиенцијама, то када дође г. Тодоровић, да му неби било дуго време, да га уведем у салон и правим друштво, докле буде сачекао пријем код краља, по свршетку раније заказаних аудиенција.

Када је дошао П. Тодоровић, после преставке увео сам га у салон. Известио сам га, да је краљ већ заузет аудиенцијама неких лица, те ће неко време причекати док се краљ буде задржао са њима. А мени је рекох, врло пријатно да вам прекратим време.

После обичних разговора, ја му се обратих:

— Г. Тодоровићу, пратио сам неке ваше давнашње радове, који ме увек интересују, те би сада о њима још више од вас сазнао. Да вам одмах кажем, тиче се нашега рата 1876. Ми млађи официри, који до сада нисмо у рату били, веома се интересујемо, да чујемо казивања ратних учесника из тога доба. У Војној Академији, нарочито на Вишој Школи, када су нам наставници, — који су већином учествовали у ратовима, — после теорских разлагања, наводили конкретне примере из наших ратова, слушали смо их са највећом пажњом и великим интересовањем. А мени је врло пријатно, да овом приликом од вас, добровољног ратога борца, лично сазнам о догађајима онога бурног доба. Читао сам ваше радове из ратова; нарочито ме је интересовао ваш ратни дневник, штампан у новосадској Стражи и продужен у београдском Раду. Али недовршен.

— Да ли ћемо га и када моћи, и даље да читамо?

— Г. капетане, баш ми је пријатна тема, са којом ћемо се позабавити. Од првога дана, када сам 1876, ступио као добровољац у строј, па до последњег дана овога рата, во-

дио сам мој ратни дневник. Водио сам га по данима; уредно и тачно уносио сам своје забелешке. Поред описа бораба и бојева; догађаја из штаба и са разбојишта, у њему се налазе и цртице, слике и епизоде, из којих се огледа српска душа, срце и осећај војника наше народне војске. Изнећу вам такву једну сличицу.

— Августа месеца, дошао је из Русије у штаб ђенерала Черњајева, пуковник Дохтуров. То је био веома спреман официр. Врло интелигентан; према сваком и млађем пажљив и приступачан. Скроман, а у свима пословима изврсно разуман и вредан. Поред великих, огромних послова у штабу, често се бавио и на терену, обилазећи положаје и трупе.

— Једнога дана, пратио сам пуковника Дохтурова, при обиласку шиљеговачких положаја. Јахали смо напоредо. Пратио нас је један коњаник народне војске. Када смо се дохватили врлетнијих шиљеговачких страна, често смо, са ширих путева прелазили и на стазе, где нисмо могли напоредо јахати. Дохтуров је ишао напред, ја за њим, а за мном коњаник. На једноме месту, док је пуковник Дохтуров јахао сам напред, приђе ми наш коњаник са речима:

— Господине, ја би те нешто замолио.

— Шта хоћеш, да чујем.

— Видим да разговараш са господином полковником, па би те замолио, да му нешто кажеш, Добио сам од куће писму. Јављају ми, да је рђаво са мојим имањем, хоће нешто да ми разграбе. Замоли господина полковника, ако ће ми дозволити, да одјурим до куће, да видим шта је тамо, па ћу одмах доћи.

Пођох пуковнику Дохтурову, и када продужисмо пут заједно, он ће ме упитати:

— Шта вам то г. Тодоровићу говори наш пратилац?

— Испричав цео разговор са нашим коњаником, који бејаше родом из Крагујевачке Груже, нашта ће ми Дохтуров рећи:

— Кажите му, да сам ја дошао из далеке Русије, да се својој српској браћи, у овим тешким приликама нађем и помогнем, колико год могу. Одавде нећу ићи док се рат не сврши, па макар ми тамо пропало све имање, које знатно кошта. Реците му све ово, па да чујем како на то мисли.

Застадох, и када ми наш Гружанин приђе, саопштих му речи пуковника Дохтурова.

— Ама јел' тако вели господин полковник. Па када је он, братски нам дошао, из толико далекога краја, само да нам помогне, и неће да нас остави, и неводи рачуна о свему што је код куће оставио, — онда ни ја нећу кући да идем; па нека ми разнесу све што имам!

Осећаји и одлуке нашега коњаника коснуле су и пуковника Дохтурова.

— Ето г капетане, изнесох вам једну од сличица и црта из мог ратног дневника. Хвала вам, што ми оживесте успомене. Отвористе ми вољу, да се опет позабавим са мојим ратним дневником. Заузет сам писањем историје радикалне странке. Летос ћу ићи у бању. Понећу мој ратни дневник, да продужим његово даље сређивање. Сем осталог, имам доста скица, крокија и разноликих записа. Доцније мислим, да све то предам Главном ђенералштабу, нека се тамо чува и употреби за нашу ратну историју.

При растанку Тодоровић ми понови захвалност, што му је данашњи разговор веома побудио жељу, да настави сређивање свог ратног дневника.

Шта је даље било са радом на ратном дневнику, није нам познато. Тешка болест, од које је Пера Тодоровић годинама патио, све је више хватала маха, и он није дуго још живео. Увек смо држали, да је његов ратни дневник сачуван код куће у породици.

Неколико година, по свршетку европског рата, питали смо сродника Тодоровићевог, пуковника Воју Жарковића, да ли је сачуван ратни дневник Тодоровићев, крокији, скице и остало. Он нам је рекао, да је до окупације Београда од стране Аустријанаца, све то стајало у стану П. Тодоровића. Одатле је, у то доба разнесено и све пропало.

На завршетку историјата ратног дневника Пера Тодоровића истаћићемо: да, само онај Пера Тодоровић са Пруговца, Шуматовца, Буимира и других разбојишта 1876, одликован медаљом за храброст и чином почасног потпоручника, могао је 1883 на преком суду у Зајечару, пред изрицањем смртне пресуде, својим за дивљење присебним, хладним, одважним држањем и јединственим говором, да запањи

и судије преког суда, своје оптужене другове и све присутне.*

Признатом одушевљеном ратнику, цењеном најбољем ратном писцу Пери Тодоровићу, нека је вечна слава и хвала!...

* Ово нам је 1927 г. казивао Вучко Ђорђевић саветник у пензији, који је био присутан на преком суду. Видети и: књижицу Издајници. Посвећено Успомени П. Тодоровића, Од Пере Максимовића (бив. министра) Смедерево, 1912. — Књигу: Тимочка буна 1883. Успомене Раше Милошевића. Београд, 1923.

Садржај:

Из доба 1875—1878	— — — — —	3
Немачка литература	— — — — —	4
Француска литература	— — — — —	11
Руска литература	— — — — —	15
Енглеска литература	— — — — —	19
Талијанска литература	— — — — —	22
Бугарска литература	— — — — —	23
Српска литература	— — — — —	25
Пера Тодоровић о рату	— — — — —	41
Разговор са П. Тодоровићем о његовом ратном дневнику		43

Univerzitetska biblioteka
"Sv. Marković"

Datumi izdavanja knjige:

| 6. II. 1962

